

Resurreccion Maria Azkue Herri jakintzatik euskara modernora

Jose Antonio Arana Martija Jna.

Euskaltzaindia.

El euskera, la música y el folklore fueron las principales preocupaciones de Azkue a lo largo de toda su vida, las tres basadas en la sabiduría popular.

Por el volumen e importancia de sus trabajos a favor de nuestra cultura y especialmente a favor del euskera, será difícil el surgimiento de una nueva figura de la talla de Azkue.

Euskara, musika eta folklorea izan ziren Azkuek bere bizitzan izan zituen ardurak nagusiak, hirurak ere herriaren jakintzan oinarrituta.

Gure kulturaren eta batik bat euskararen alde egin zuen lanaren tamaina eta garrantzia kontuan, ez da erraza izango bere neurriko besteren bat azaltzea.

Euskera, music and folklore were the principal concerns of Azkue throughout his life, all three based on popular wisdom.

Owing to the volume and importance of his works in favour of our culture and especially in favour of Euskera, it is unlikely that another figure of the stature of Azkue will emerge.

1. Garai bereko belaunaldiak

Bidebarrieta Kulturguneak, Unamuno eta Bilbo ardatzat harturik, garaikide izan ziren euskalerritarrez symposiuma eratu du 1998 urte honetan. Duela ehun urte galdu zituen Espainiak zoritxarreko gerrateetan Kuba, Puerto Rico eta Filipinak, inperioaren azken koloniak, eta lehendik zetorren ilunabarraren ondoren gau beltz eta hotzak estali zuen bere burua engainatuz oraindik harro zebilen erreinua. Ekintza militarren aurka agertu zen, esate baterako, gure Unamuno, eta beste idazle eta pentsalari espainiarrak ere egoera larri horri kontrajarriz, hartutako mina eta zauriak osatu nahian, politika eta gizabideaz pentsamoldeak aldatzen hasi ziren. Baina ez pentsa kolonien galerak bakarrik sortu zuela bidea aldatze beharra. Espainiaren izaera eta egoeraren hondamendia aspaldidanik salatu zuten Feyjoo, Jovellanos, Larrak eta bestek. Heterodoxoak omen ziren Marcelino Menéndez y Pelayo-rentzat, Biblioteca Nazionaleko zuzendaria 1898an izendatua izan zenarentzat. Ezkorrago azaldu zitzaigun Angel Ganivet, zeinek bere burua hil zuen Rigan 1898an, belaunaldi berria hasi omen zen urtean.

Gabriel Maura Gamazok, ministroaren semeak, asmatu zuen *bondamendiaren belaunaldia* esaldia 1908an, eta Jose Martinez Ruiz “Azorin”-ek finkatu zuen 1913an *98ko belaunaldia* izena talde berria bataiatzeko. Jardunaldi haue-
tan beste batzuk ari izan dira belaunaldi horretan euskalerritarrek izan zuten eragina aztertzen: Unamuno, Baroja, Grandmontagne eta Maeztu. Baina ene ustez, Kubako gerratean egon zen Gustavo de Maeztu aparte utzita (*Hacia otra España*, 1899), besteak ez dut uste belaunaldi horretan sailkatuak izatea nahi izan zutenik ere. Santiago Ramon y Cajal nafarra (Nobel saria 1906) Kuban egona zen 1877an eta zalantzan jartzen zuen belaunaldi berriaren eragina “98ko berrierazleok bakarrik irakurtzen baititugu gure idazlanak”. Pio Barojak, pentsamoldearen aldaketa 1870 urtera atzeratzen zuenak, 98ko belaunaldia balizkotzat hartzen zuen, fantasmagorikoa eta nolabait astrala. Ez zuen bere burua hor sailkatua ikusten. Migel Unamuno, bere kabuz zebilen pentsalari bakartia (“energúmeno” deitzen zion Barojak), koloniak galdu baino lehendik zebilen fede krisian eta ikusmira berrien bila, beti denaren eta edozeinen aurka. Benetan baieztza dezakegu Euskal Herriko seme horiek 98ko belaunaldian sar ditzakegunik? Aipatutakoetan zalantzazko erantzuna badugu ere, Telesforo Aranzadi Unamuno ezin dugu talde horretan sailkatu.

Dena den, gutxi dira sartzekotan ere 98ko belaunaldian sailka litezken euskalerritarrek. Baina aipatu urte horrek nabari dakarkigu beste joera eta pentsamolde baten gailurra: literatura aldetik, Domingo Agirrerren *Auñemendiko lorea* argitaratzen da 1898an; eta politika munduari dagokionetik, urte berean heltzen da Sabino Arana Goiri Bizkaiko diputatua izatera, EAJko garaipena lortuz. Hogeita bi urte lehenago sortua zen erreakzio kulturala eta politikoa, 1876an Foruak ezabatu zirenean. Fidel Sagarminaga (1830-1894) Bizkaiko diputatu nagusia izendatua izan zen urte horretan eta honen inguruan bildu zen *Jaungoikoa eta Foruak* lematzat hartu zuen taldea. Gerrateko gauaren

ondoren bazetorren egunsentia eta ilunean argia egiten ahalegindu ziren, hala nola Antonio Trueba (1819-1889), Felipe Arrese Beitia (1841-1906), Jose Manuel Etxeita (1842-1915), Emiliano Arriaga (1844-1919), Estanislao Jaime Labayru (1845-1904), Julian Apraiz (1848-1910), Arturo Campion (1854-1937), Telesforo Aranzadi (1860-1945), Juan Carlos Guerra (1860-1941), Domingo Agirre (1864-1920), **Resurreccion Maria Azkue** (1864-1951), Sabino Arana Goiri (1865-1903), Karmelo Etxegarai (1865-1925), Ebaristo Bustintza (1866-1929), Julio Urkixo (1871-1950), Luis Eleizalde (1873-1923), Bonifazio Etxegarai (1878-1956), historialariak, ikerleak eta idazleak bakarrik kontutan harturik, eta hegoaldekoak, iparraldekoak ere hainbat izan baitziren berpizkunde honetan parte hartu zutenek, eta nola ez bertsolariak eta politikoeak.

Menéndez y Pelayok “la honrada poesía vascongada” goratu arren, ez zen iritzi berekoa gure Unamuno, zeinentzat “Vasconia empieza a contar y no es el arte literario el que con más brillo comienza a florecer. Precédente la música y las artes plásticas”. Hasieran eta luzaro gure kultura espaineratu (“españolizar”) nahi bazuen, gero europeartze (“europeizar”) aldeko jarri zen. Berandu iritsi zitzaigun azken aholku hau, ordurako gure musikagileak eta pintoreak, ikusiko dugunez, Europan zehar zebiltzan eta. Eta euskal literaturari buruz zer esan? Ez zuela ezagutzen gero ikusiko dugu. Baina nik 1876ko belaunaldia deitzen dudana iraultza orokorrigo eta sakonagoan zihoan, foruzaletasunetik abertzale girora, Euskal Herriaren nortasuna sendotu nahian.

2. Resurreccion Maria Azkue Aberasturi

Lekeition jaio zen 1864.eko abuztuaren 5ean. Aita, Eusebio Maria, lekeitiarra, euskal olerkari eta itzultzailea; ama, Maria Karmen, mundakarra, semearentzat herri jakintzaren iturria. Urte berean, irailaren 29an, San Migel egunean, jaio zen Bilbon Migel Unamuno Jugo. Miresten dut bilbotarra, baina lekeitiarra maite dut. Hasieratik kontrajarri nahi ditut “archangelus oppugnator”, ezpata zorrotz eta guzti, eta euskararen eta euskal kulturaren sustatzailerik handienetarikoa. Hirugarren bizkaitar bat falta zaigu Azkuek euskararekiko izan zuen lehia aztertzeko: Sabino Arana Goiri, orain Bilbo den Abandon 1865.eko urtarrilaren 26an jaioa.

Egunotako hitzaldiak Unamunori eta bere garaiko egoerari begira antolatuak izan dira eta une eztabaidatsu horretan Azkueren ekarria ikertzerakoan, niri dagokidana pertsonaia hau ardatz moduan hartzea bada ere, ezin neza ke biografia soila eman, bestalde ezaguna dena, orduko hizkuntzarekiko jarrerak, aurkakoak eta aldekoak, ikuspuntu zabalago eta sakonagoan azaldu behar baitituz. Ezinezkoa izango litzateke Azkuek egin zuen lana baloratzea inguruan izan zituenena parekatu gabe. Eta, egia esan, ez ziren denak aurkakoak gure kulturaren erraldoi honek gainditu behar izan zituenak. Euskararekiko bere ahaleginetan hurbilago izan zituen Iruñean hamar urte lehenago (1854.5.7) jaio zen Arturo Campion eta zazpi urte geroago

(1871.4.3) Deustun mundura etorri zen Julio Urkixo. Oñatiko Eusko Ikaskuntzaren Biltzarrean (1918) Euskaltzaindia sortu zenean, Azkue, Campion eta Urkixo izan ziren lehen euskaltzainak, eta laugarrena Luis Eleizalde bergararra (1873), Unamunoren aita eta Telesforo Aranzadi bezala. Lauak sailka ditzakegu, hala uste dut nik behintzat, 1876ko belaunaldian, nahiz eta bakoitza bere bidetik joan. Eleizaldek, politikan eta hizkuntzalari-tzan Arana Goiiren bidetik jarraitu zuen. Azkuen, nolabait karlista izatetik, ikusiko dugunez, Sabinoren eskutik abertzale izatera iritsi baitzen, euskara arazoetan ez zituen haren irizpideak onartu. Campionek, Azkuek bezala, euskara hizkuntza nazional bezala maite zuen eta honen izaera gramatikalki eta morfologikoki aztertu zuen. Urkixok maila gorago bateranzko urratsak eman zituen: euskara klasikoari zabalkundea eman zion eta mundu guztiko euskalariekin harremanak sortu zituen, RIEV aldizkariaren bidez ikerketak bultzatuz. Azkueren biografia erkatuaren lehen aldia 1907ra arte heltzen dela esango nuke, euskara ahaztu gabe musikari ematen baitizkio hurrengo hamar urteak. Berrogeita hiru urte zituen RIEV sortu zenean, bizitzaren erdia. Geldialdi honetaz diosku René Lafonek “aucun livre important sur la langue basque n’a paru entre 1905 et 1920, entre le *Dictionnaire* d’Azkue et les *Éléments de Phonétique Basque* de Gavel” (1878-1959).

Azken Karlistada 1876an amaitzen denean ematen diot euskal belaunaldi berriari hasiera eta Arturo Campion da aroari sarbidea ematen diona. Urte horretan bukatzen du Madrilen Zuzenbide karrera eta *La cuestión foral y carlista* da idazten duen lehendabiziko lana. Hurrengo urtean, 1877an, Jose Manterolak Donostian argitaratzen duenean *Cancionero Basco* bildumaren lehen alea, Campionek kaleratzen du *Revista Euskara* eta 1878an, Bonapartek eraginda, *Orreaga* kondaira itzultzen du hainbat euskalkitara. Batxilergoa ikasten ari dira Unamuno eta Azkue Bilboko Institutuan (1927an inauguratzen den Institutu berriak Unamunoren izena darama) eta Arana Goiri jesuitek Urduñan daukaten ikastetxean. San Luis Gonzaga kongragaziokide da Unamuno (eta idazkaria izatera ere iristen da) eta han ezagutzen du Domingo Agirre 1879 inguruan. Batxilergoa amaitu eta Madriler a doa Unamuno 1880an Filosofia eta Letren ikasketak egitera, eta hurrengo urtean Azkue Gasteizko Seminariora. Euskararen ikerketetan oraindik dabilen bakarra Campion da eta fonetikaz ematen digu ikerlana 1883an, Arana Goiri Zuzenbide karrera ikasteko Bartzelonara doanean. Garrantzi handikoa izango da 1884 urtea: Arturo Campionek kaleratzen du *Gramática de los cuatro dialectos literarios del euskara*, non ortografiako arauak ematen dituen, eta Migel Unamunok, doktoregoko titulua lortzeko irakurtzen du tesia Madrilen: *Crítica del problema sobre el origen y prehistoria de la raza vasca*. Azkuek Salamanca ezagutuko du Unamunok baino sei urte lehenago, hara baitoa 1885ean Teologiako ikasketak egitera eta doktoregoa lortzera. Baina lehenago hasia da amarengandik xurgartu duen herri jakintzaren arloa jorratzen: herri ipuinak, kantak, esaldiak e.a. biltzen oraingoz ezer argitaratu ez arren.

Karlistadaren ondoren zeharo amilduta zegoen Euskal Herria, baina herri bat ez da hiltzen herritarrek gura ez badute eta nonbait zimentarria badute. Eta herriaren nortasuna eta izaera berriz eraikitzeke argi ikusi zuten belaubaldi berrikoek ezkutatua zegoen txingarrari haize hozkirria eman behar ziotela nolabaiteko hauspoarekin. Eta sugarra pizteko hauspoa aurkitu zuten hondamendiaren hamar urte barruan: Folklore, Herri Jakintza (“eso que se dice Errijaquintza en vascuence” Camilo Villabaso hitzetan). Bilboko Goyarre izeneko antzokian 162 bazkide bildu ziren 1886.eko martxoaren 27an “El Folklore Vasco-Navarro” elkarte sortzerakoan, horien artean: Vicente Arana, Arzak, Delmas, Lazurtegi, Campion, Becerro-Bengoia, Baraibar, Villabaso, K. Etxegarai, Arrese-Beitia, Unamuno, Trueba, Alzola, Herran; Lekuona, Guinea, Etxena pintoreak eta Erzilla, Arrieta, Zabala, Goyarre, Zabalza musikuek. Sabino Arana Goiri Bartzelonan zen eta Azkue Salamancan. Hara non lekeitiarrak urte pare bat lehenago zabaldu zuen bidea onetsia izan zen.

Urte berean ospatu ziren Durangoko Euskal Jaiak eta Euskal Akademia baten beharra, araudi eta guzti, aurkeztu zuen Aristides Artiñanok. Arana Goirik ere, *Euskal-Erria* aldizkarian Akademia bat sortu behar zela aipatzen zuen. Zein da, berenez, herri jakintzaren zimentarririk baliotsu eta preziazatua? Unamuno, oster, beste susmo batzuekin zebilen puntu honetan. “Del elemento alienígena en el idioma vasco”, “¿Vasco o Basco?”, “Más sobre el vascuence”, “De ortografía” (1886) eta “Espíritu de la raza vasca” (1887) artikulua luzeak argitaratu zituen. Ezkondu guran zebilen eta zenbait katedretarako oposizioak prestatzen. Fedearen krisia ere sortu zitzaion barne barnean eta Ortega y Gassetek esan zuenez, “meditatio mortis” bihurtu zen Unamuno. Non geratzen zen bizpahiru urte lehenago Bartolome Erzillari zuzendu zion olerkitxoan (euskaraz idatzitako bakarra) esaten ziona?: “Geure eusquera baño / berba ederrago / ezta gauza ain aundi / zebratuteko” Bitartean, Azkuek Salamancan eta Lekeition lan isilean jarraitzen zuen herri jakintzan murgildurik.

Aipatu hiru bizkaitarrak, Azkue, Arana Goiri eta Unamuno, bakoitza bere bidetik zebiltzan 1888an. Azkue Salamancan, apaiz ikasketak amaitzen, Arana Goiri Bartzelonan eta Unamuno Madrilen Psikologia katedra lortzeko oposizioetan. Bizkaiko Diputazioak Bilboko Institutuan eratu nahi zuen Euskal Katedrarako lehia eta ekainaren 8an erabaki zen Azkue katedradun izendatzea. Lehiaketa honetaz asko idatzi da eta hitzaldiaren azkenean ematen dudan bibliografia begiratu beharko du xehetasun gehiago nahi dituenak, bereziki “Euskal katedraren lehiaketa eta eragina” izenburuko nire lana (*Eusker*, 1988, 2, 361-389). Gaur eta hemen gogoratu nahi dudana zera da: lehen eta azken karlistadetan foruen hondamendia hasi eta bukatu zenean, euskararen aldeko bultzadak sortu zirela. Bizkaiko Batzar Nagusiek, Bilbon Institutu berria sortu zenean, 1841.eko apirilaren 2an, Euskal Katedra bat bertan antolatzea asmatu zuten, burutu gabe geratu zen proiektua, noski. Berriz 1876.eko urriaren 6an Camilo Villabaso diputatuak proposamen berbera egin zion orduko Diputazioari.

Hamabi urte geroago burutuko da proiektua, 76 belaunaldiak eraginda. Irailaren 29an, Unamunok 24 urte bete zituen egunean, eman zuen Azkuek meza berria Lekeition eta urriaren 15ean aurkeztu zuen Diputazioan ikasturterako programa, 50 ikasgaietan sailkatua. Esan dezadan hilabete lehenago, irailaren 10ean, Gernikako Euskal Jaietan, Azkue eta Unamuno mahaikide izan zirela euskarazko lanak saritzeko antolatu zen lehiaketan. Orduan idatziko zuen Unamunok “Agur arbola bedeinkatube” bilbotarrak idatzita ezagutzen dugun euskarazko lan bakarra. Katedraren lehiaketarako Azkuek aurkeztu zuen “Grankanton arrantsaleak” (sic) ipuina eta aipatu Unamunorenak alderatzen baditugu, Azkuek askoz ere hobeto menderatzen zuela euskara ikusten da. Euskararen irakaskuntzarako egokiagoa zela Azkue nabarmentzen da eta ondo hautatua izan zela nahi zen helburua lortzeko. Esango nuke, gainera, Arana Goirik Unamunok baino euskara gutxiago zekiela garai hartan, eta biek jotzen zutela etimologia eta filologia ikerketara. Unamunok, gainera, euskara bizi eta iraunkorrekiko amurrua azaldua zeukan ordurako. Dena den, Azkuek bere inguruan bildu zituen ikasleak ikusita, politika munduan bata besterengandik hurbil ez zabiltzanak zirela aitor dezakegu, baina euskara jakin nahiak bateratzen zituenak. Abertzaleen artean eta gero bere proiektuetarako laguntzaile sutsuak izango zituen hiru ikasle azpimarratu behar ditutu: Ramon de la Sota, Kosme Elgezabal eta Felix Landaburu.

3. Herri Jakintza eraikitzen

Larramendi eta Astarloaren asmakizunak albo batera utzi eta herrian oinarriturik zegoen euskara nahi zuen erakutsi eta irakatsi Azkuek. Egia esan, lehen urteetan ez zen bere jaioterriko txokotik irten eta bi akats aurkitzen ditugu bere lanetan: 1. Herriko ahoskera idazkietan isladatzeko asmatu zituen fonema ortografikoak pertsonalak eta tradizioaren aurkakakoak zirela, 2. Nahiz eta herritik hartu hizkuntzaren erroak, nahi eta behar zuen euskara aberasteko hiztunen eruditik larregi urrundu zela. *Azkuence* deitzen zion E. S. Dogsonek Azkueren “vascuenceri” eta entzun behar izan zuen Mournalaneren esaldia: “Deslarramendicemos, don Resurrección, que alguien desazkuizará más adelante”.

Normatibizazioaren bidea zabaldu nahi zuen ikasleentzat eredu bat arautu nahian, gramatika prestatzen ari zen bitartean, irakurgaiak ere idazten hasi zen. Silberio Etxebarria, Antonio Arginzoniz eta Sabino Aranarekin batera *La Abeja* aldizkaritxoak sortu zuen 1888 urtean eta han agertu zuen ezagutzen dugun bere bigarren narrazioa, “Peru Matraka ta Pedranton”. Baina klaseetarako ikasgaiak behar zituela eta lehen oztopoak aurkitu zituen. Bigarren ikasturtea hasi eta denbora gutxira, 1889.eko abenduaren 19an, salaketa bat egi-ten dio Azkuek Diputazioari:

“...que por aversión de sus funcionarios al euskera no ha conseguido imprimir en la imprenta provincial los opúsculos de Gramática. Tiene además preparado, sin poder imprimir por ese medio, un Vocabulario y antes de tres meses terminará la Gramática

y un Manual de conversación basco-castellano. También tiene a medio terminar una obrita de lectura amena...”

Ez zen gutxi urte baten barruan egindako lana. Horregatik diosku Julio Caro Barojak: “Era un hombre de energía extraordinaria y jovial y tenía una voluntad fabulosa y hasta desbordada”. Lortu zuen ba 1891an gramatika argitaratzea, *Euskal Izkindea* izenburupean. Euskaraz idatziriko lehen gramatika zen, baina hala beharrez, asmatutako neologismoz bete, Unamunok zorrozki kritikatu zuena, eta ez honek bakarrik. Unamunok ere urte berean lortu zuen aspaldidanik nahi zuena, hots, Concha Lizarraga gernikarrarekin ezkontzea urtarrilean eta Salamancako unibertsitatean grekozko katedra irabaztea ekainean. Menéndez y Pelayo eta beste batzuekin Julian Apraiz zegoen epaimahaian. Sabino Arana politika gaietan sartua zen garai hartan eta *Bizkaia por su independencia* kaleratuko du 1892an eta “Larrazabalgo hitzaldia” irakurriko du 1893an, Azkuek, irakaskuntzako munduan buru-belarri zebilelarik *Bein da betiko* irakurgaia, Antoine D’Abbadieri zuzendua, argitaratzen duen urtean. Ildo beretik emango digu 1918an *Ardi galdua* eleberria.

Euskara eta musika izan ziren Azkueren ardura nagusiak bizitza guztian zehar, biak herri jakintzan oinarrituak. Baina ordura arte herri mugatuko emaitzak ezagutzen zituen eta Euskal Herri osora nahi izan zuen zabaldu jakintzako iturria. 1893.eko ikasturtea amaitu zuenean, eta berria hasi orduko, beste lurraldeetako herri batzuetara joatea otu zitzaion hitz, esaldi eta kantak biltzera. Eta laster hasi zen musikaren bidez, herri musikaren bidez, noski, ikasleei pedagogia metodo berri honekin euskara irakasten. *Vizcaytik Bizkaira* izan zen 1895ean estreinatu zuen lehen zarzuela. Gero etorriko ziren: *Sasi Eskola* (1897), *Pasa de Chimbos* (1898), *Eguzkia nora* eta *Colonia inglesa*. Denetan azaldu nahi zuen herriko euskarak gaztelaniaren aurka zeukan liskarra.

Baina solasaldi hauetatik aparte, tinko eta erne jarraitzen zuen Azkuek euskararen defentsan eta irakaskuntzan. Ubillos, Moguel eta Añibarroren lanak argitaratzen ditu eta Eusebio Maria Azkue aitaren *Parnasorako bidea*. Ikasleriari begira kaleratzen ditu *Método práctico para aprender el vascuence vizcaíno y guipuzcoano con su correspondiente clave de temas* (1896) eta hurrengo urtean *El Bascuence en 120 lecciones*. Lehia bizian jartzen dira 1896an Azkue eta Arana Goiri lehenak *Proyecto de Ortografía* kaleratzen duen eta besteak *Lecciones de Ortografía del euzkera bizcaíno*. Biak zeuden Unamunok proposatu zuen sistemaren aurka, hots, gaztelaniaren ortografiari euskararena egokitzea, baina herriaren ahoskera izkribuetan isladatzeko grafian ez ziren ados jarri, ezta gero Hendaian (1901) eta Hondarribian (1902) egindako biltzarretan. Koldo Zuazoren *Euskararen batasuna* (1988) liburuak ematen dizkigu gai honi buruzko xehetasunak.

Nahiz eta gero Arana Goiriren sistemara gehienetan makurtu, berean jarraitu zuen Azkuek *Euskalzale* aldizkaria 1897an kaleratzen hasi zenean, hizkuntza literarioa, batua eta modernoa finkatzeko asmoetan lehen urratsak eman

zituenean. Gauza berbera zuen helburutzat Euskal Herrietako euskalki guztietan hitzak bildu eta klasikoen lekukotasunak jasoz *Diccionario Vasco-Español-Francés*, mila orrialdetik gorakoa, bi tomotan 1905 eta 1906an Toursen argitaratu zuenean. Lehen hiztegi dialektala eta historikoa dugu Azkuek 1890ean prestatzen hasi zena. Azkuek ez omen zeukan lexikografiarako bokaziorik - Mitxelenak dioskunez- eta premiazkoa zelakoan aspergarri eta neketsua zen lan honen zama beregain hartu zuen. Lekeition 1856an jaiotako Markinan apaiza zen Antonio Arrizubieta Elordi adiskideari Toursetik 1906.eko urtarrilaren 16an idazten dion gutunean zera dio:so:

“Tengo proyectado un vasto programa de trabajo para levantar nuestra hermosa lengua de la actual postración y para dar a conocer sus tradiciones y leyendas y melodías, etc.; de este programa el Diccionario no es ni con mucho la obra más importante”

Hiztegia agertu zenean “poztasun biziko deia darra” azaldu zuen Hugo Schuchardt hizkuntzalariak (Baskisch und Romanisch, 1906) eta Orixek ere gero “euskara onaren iturri” zela adierazi zuen. Erraldoi baten lana izan arren, Azkuek apaltasunez aitortzen zuenari zentzuzko iruzkina egiten dio Antonio Tovar hizkuntzalariak:

“La grandeza de Azkue resalta mejor en el conjunto de su obra: hubo forzosamente de adaptarse y seguir la realidad que respiraba en el ambiente de Gillieron, Meyer-Lübke, Saussure, Meillet y Menéndez Pidal.

... Azkue, neologista sin política (no como Arana) abandona fantasías y se hace lingüísticamente moderno. A la lengua imaginaria, ‘la que debía ser’, artificial, de gabinete, sucede la real y viva”

Politika aipatu dugunez on litzateke hemen zerbait labur esatea. Foruzalea izan zela ez dago ukatzerik eta hor dugu lekukotzat Gernikan 1895.eko uztailaren 21ean egin zuen berbaldia edo sermoia, *Euskalzale* aldizkarian 1897an argitaratua, baina lehenago *Jaungoikoa eta Foruak* izenburuko liburuxkan Astuik 1896an Bilbon kaleratua. Euskararen arazoetan Arana Goirekin bat ez bazetorren ere, euskal kulturaren zuzpertzeari eta politikan nahiko hurbil zebiltzan. *Musica Popular Vasca* hitzaldiaren eranskinean (1918) esaten digu argi eta garbi: “el renacimiento vasco en todas sus simpáticas manifestaciones (se debe) fundamentalmente, principalísimamente, a Sabino de Arana-Goiri. Honremos dignamente su memoria”. Eta are gehiago; 1906an Arrizubietari egindako gutunean zera diosku: “Mi política. Soy en el fondo lo que me hizo Arana-Goiri, nacionalista” Baina 1918an idatzitako aipatu eranskinean ñabar-dura hau egiten du: “Mi Patria no es *Euskadi*. Mi Patria se llama *Euskalerría* ... (y) que nadie que me conozca se permita dudar de mi patriotismo. ... Restitúyase a nuestra Patria su nombre sagrado, secular, con el que hoy mismo la designan todos los vascos *euskaldunes*, a quienes no se les da el patrón hecho: *Euskalerría* ‘el país del vascuence’, del *euskera* si os empeñais”

4. Euskararen ehorzketa

Humboldték iragarri zuen, XIX. mendearen hasieran, euskarak ez zuela ehun urte birizik iraungo. Felipe Arrese Beitiak, Elizondoko Euskal Jaietan (1879), “Ama euskerari azken agurrak” bertsoetan kantatu zuen: “Zaurien zauriz galdu galdute / amatxo zoaz iltera”, baina negar samina zeriola esaten zuen: “zori gaiztoan negargarrita / dot sentimentu andia / geure lur maite dakustalako / gaztelatuta jarria”. Ez zuen, ostera, saminez ikusten Unamunok heriotza eta lurperatze hau. Julien Vinsonék 1877an esandakoa errepikatuko du behin eta berriz Unamunok: hitz urriko hizkuntza dela euskara, kulturarako balio ez duena, ideia abstraktoak adierazteko gai ez dena. Pio Baroja ere ildo beretik zihoan esaten zuenean “Nahi duguna adierazteko estua gertatzen zaigu euskara. Zorakilo gutxi batzuk baizik ez dute erabiltzen” eta “inork ez du euskarara itzuliko Hegelen *Logika*”.

Unamunok egiten zituen kritikak oinarrizkeo asko zekiela aitortu behar da, 20/22 urteko gaztea baitzen. Urkixo “bibliofiloa” bazen, Unamunogatik bateren batek esan zuen “devoralibros” zela. Azkue bien bitartean zegoen: nahiz eta bere diru urrietatik gehiena liburuetan xahutu, ez zion liburuari bera-ri baliorik ematen, edukinari baizik. Adibide gisa esan dezagun Toursen zego-ela Urkixoren bisita izan zuenean. Hiztegirako oharrak hartu ondoren, Esteve Mattereden *Bouqueta lore divinoena* (1693) liburu bakanaren ale bat oparitu ziola. Unamunok ez zuen horrenbestearaino euskal literatura ezagutzen. Lehen aipatua izan den tesia Madrilen aurkeztu zuenean 1884.eko ekainaren 20an, ez zuen Etxepare ezagutzen (bai Larramendi eta Astarloa), eta Oihenarti buruz zera dio: “poeta nada notable”. Leizarraga aipatzen du eta honen *Testamentu Zabarra* (!) izan zela lehendabizi argitaratutako euskal liburua dio. Geroago esango digu *San Joanen Ebanjelios* dela Leizarragak argitara emandako lehen euskal liburua. Axular ere aipatzen du; baina ez dut uste irakurriko zuenik, eta irakurri bazuen pasarte honekin konturatu ote zen?:

“Baldin eguin baliz euscaraz hanbat liburu, nola eguin baita, latinez, franceses edo bertce erdaraz eta hitzcunçaz, hec beçain aberats eta complitu içanen cen euscara ere, eta baldin hala ez pada, euscaldunec berèc dute falta eta ez Euscarac.”

Bertsolari, edo berak dioenez, poeten artean bi bakarrik aipatzen ditu: Iparragirre eta Bilintx. Eta geroago esango digu (1887) euskal literaturak izan dituela “dos poetas y medio”, bi aipatuak, noski, eta Arrese Beitia ote zen beste poeta erdia? Edo olerkitxo ganorabako bat idatzita, bere buruari eman ote zion “poeta erdi” izena? Eskerrak eman behar dizkiogu orduko Bizkaiko Diputazioari ez ziolako euskal katedra Unamunori eman. Zer irakatsiko zien bilbotarrei honako hau esan zuenak?: “Bilbao hablando de vascuence es un contrasentido”.

Baina eragabekeri guztiak gainezkatu zituen 1901.eko abuztuaren 26an Bilboko Lore Jokoetan esandakoekin: “Euskara, zorionez, hiltzorian dago.

Ehorts dezagun ospe handiko hiletan”. Ramiro Maeztuk txalotu zuen hitzaldia. Arana Goirik ez, jakina. Eta beste euskalzale asko ere mindurik agertu ziren. Irakurtzekoa da Arturo Campionek Azpeitiko Lore Jokoetan, 1901.eko irailaren 30ean esan zuena. Eta Azuek, zer? Joseba Agirreazkuenaga adiskideari zor dizkiot Azkuek Unamunori idatzitako bi gutunen kopiak:

“Bilbao, a 26 de Noviembre de 1901.

Muy Señor mío: Hace algún tiempo me habló Perico Larrañaga de haber prestado o no sé si cedido en propiedad a V. un libro baskongado impresa en Iglatera; y me prometió que sin pérdida de tiempo le escribiría a V. pidiéndole que me lo enviase por una temporada. Es de creer que al bueno de Perico se le haya olvidado el asunto.- Supongo que ya, después de su descabellada declaración de Bilbao, no le harán falta semejantes libros; y por lo mismo espero tener pronto en mis manos éste de que le he hablado.- Con gracias anticipadas se le ofrece para servirle, Resurrección María de Azkue.”

“Bilbao a 29 de Noviembre de 1901.

Muy Señor mío: Hubiera deseado que esta carta u otra parecida llegase a V. firmada por Perico Larrañaga; pero no habiendo ayer dado con él y urgiéndome leer las obras de alguna importancia, referentes a nuestra lengua, hasta aquí de mí desconocidas, me atrevo a pedirle me remita, siquiera su título, nombre del autor y pié de imprenta. Por lo demás le agradezco que me desee mucha salud; no así el objeto a que quiere usted la destine. Para seguir inventando vascuence: V., a lo que veo, no ha debido de leer, entre otras cosillas mías, la Revista EUSKALZALE. Le deseo a V. no invente en castellano más palabras que hube yo de inventar para escribir los cientos de minudencias que publiqué en dicha Revista. Mi inexperiencia fué madre de Euskal Izkindea, en la cual, naturalmente, tuve que crear palabras para expresar ideas relativamente nuevas. Quisiera ver, Sr. Unamuno, cómo se las habría V., sin ser inventor, para escribir en baskuence de cuestiones gramaticales. Descabellado calificué su discurso. No quería terminar la carta sin expresarle de alguna manera lo que sentía respecto de su...acto: creí que debía decirle algo. Y, la verdad, todos cuantos calificativos me ocurrían y ocurren son harto más fuertes que ese que tanto parece haberle molestado. Hubiérase V. concretado a lo que ahora, a juzgar por su carta, parece haber querido decir; y le aseguro que mi más fuerte calificativo hubiera sido el de pesimista, que a nadie molesta y a muchos agrada y hasta viste. Alégrome (y soy como en todo bien sincero en decírselo), alégrome de ver que se dispone a trabajar por vestir de

ropage de ciencia nuestra pobre lengua. Sucede en familias poco acomodadas que ropas que se cortaron para chaquetas y hasta se usaron como tales sirven más tarde de pantalones o de remiendos de saya. Y será bien posible que la vestidura que V. destine a mortaje de esta lengua la convirtamos nosotros o los que vengan detrás en ropaje de gala o acaso prenda nupcial con que se atavíe ella en sus desposorios con el Progreso, que (no se asuste V.) me parece muy cumplido consorte, si presenta la Fé de Bautismo.- El curar enfermos (aparte de lo humanitario) aunque oficio arduo y muy solfeado, es ciertamente más hacedero que el realizar utopías. Deje V. a aeronautas de la literatura la tarea de vestir sobrecastellanos; abandone V. la...vamos, incalificable idea de desnudar, deshollar en vida a este venerable idioma, augusto peregrino del Oriente, modelo de lenguas, tesoro el más valioso de este pueblo; cumpla enhorabuena su propósito de cortar telas que lo cubran; y entonces se excederá con V. de cortés, afable y fino este su s.s. y capellán, Resurrección María de Azkue”.

Lehenengo gutunari Unamunok eman zion erantzuna ez dut ezagutzen, Euskaltzaindiaren artxiboan ez dago eta. Eta bigarrenari emandako erantzuna ere ez, baina badirudi, Julio Urkixok esaten digunez, Unamunok bidali ziola liburua eta Pierre d’Urteren Bibliaren zati baten itzulpena dela, hots, *The earliest translation of the Old Testament... (A fragmente)*, Oxforden Ilewelyn Thomas-ek 1894an argitaratua, Azkuek Hiztegirako erabili zuena. Baliteke Azkue Bibliotekan dagoen alea izatea Unamunok igorri ziona. Dena den, Unamunok berean jarraitu zuen eta bizpahiru aldiz aipatzen du euskararen heriotzaren beharra. Baina ez du inoiz Azkueren lana goratzen ez kritikatzeko, ez eta Euskaltzaindiarena ere. Hizkuntza Akademien aurka agertzen da Unamuno. Zergatik? Herri kulturatik urrun bizi direlako. Beraz, Azkuek, herri jakintzan oinarritzen zenez, arrazoia zeukan bere ibilbidean.

Euskalzale Gobernadoreak desagerrarazi ondoren, beste aldizkari bat sortu zuen Azkuek, *Ibaizabal* izenekoa, bizkaieraz eta gipuzkeraz argitaratua (1902-1903) euskararen erabilera idatzia hedatzeko sortua. Horretan ziharduen Azkuek eta herriaren eta klasikoen euskara Hiztegian (1905-1906) biltzen, Euskal Herriko altxorra, nortasunaren oinarria emanaz. Julio Urkixok eta Georges Lacombek *Revue Internationale des Etudes Basques* 1907an kalera-tzen hasten direnean, mundu zabalera euskara eta euskararekiko ikerketak hedatuz, bukatzen da Azkueren hizkuntzarekiko lehen aldia.

5. Hamar urteko etenaldia

Ez zion, ez, Azkuek lanari ukorik egin, baina euskararen arazoak baztertu gabe, musikari eman zion lehentasuna Euskaltzaindia 1918an sortua izan zen arte. 98ko belaunaldikoek Espainia nahi zuten eraberritu eta euskaldunek

bazutela hor zeregin uste zuten, Unamunok bereziki. Espainiako kulturaren bidez eta gaztelaniaz lortuko zuela unibertsaltasuna Euskal Herriak defendatzen zuten. Baina 76ko euskal belaunaldiak beste aurkako bidea jorratuta zeukan ordurako, Europakoa, hain zuzen. Madrilekin zeukaten zillbor hestea moztu zen eta unibertsaltasunaren bila, askoz ere aurreratuak zeuden Frantziara (Parisera bereziki) eta Alemaniara jo zuten. Arriaga, Santesteban, Gorriti, Gabiola, Usandizaga, Guridi eta geroago Telleria, Almandoz, Donostia, Etxebeste eta beste batzuk musika ikastera Parisera joan ziren, eta Isasi, Sorozabal eta Valdes Alemaniara zuzenean. Pinturaz ari bagara, 1878an hasita, Parisen ikasi zutenak asko izan ziren: Guiard, Regoyos, Diaz Olano, Losada, Barrueta, Larroque, Amarica, Arrua (Alberto, Jose eta Ramiro) Martiarena, Tellaetxe, Maeztu eta abar. European eta ez Espainian kokatu zen gure kultura.

Azkue ere, Charles Bordesekin egon ondoren, Parisko Schola Cantorum aukeratu zuen autodidakta moduan zekiena hobetzeko. Eta Hiztegia Toursen inprimatzeko prestatzen ari zen bitartean, Usandizaga eta Guridirekin ostatu berean bizi izan zen Parisen. Handik Bruselara jo zuen eta azkenean Koloniako kontserbatoriora. Lehendik zeukan Wagner eredutzat, 1890ean *Lohengrin* Bilboko Arriagan entzun zuenetik, baina Kolonian entzun zituen honen hamar opera edo eta alemanaren miresle bihurtzen zaigu. Bestalde germanofiloa zela ezin uka. Kolonian bertan konposatu zituen *Daniel* oratoria eta *Andra Urraka* poema sinfonikoa. Eta beste hainbat musikalan. Bilbora itzulita estreinatu zuen 1911n *Ortzuri* opera, eta 1914an *Urlo*, entzuleentzat gustokoa izan ez zena eta diru galerak ekarri zizkiona. Izatez esan behar da Salamancan zegoenetik hasia zela musika konposatzen eta biltzarretan era parte hartu zuela: Bilbo (1896) Bartzelona (1912), Baiona (1913) Gasteiz (1928). Hitzaldiak ere eman zituen, Bilbon 1901ean eta 1918an.

Baina herri musikaz utzi zigun lana da aipagarriena. Lau Diputazioek 1912an egindako deialdiari erantzunez, 1810 herri kantak aurkeztu zituen, 1925ean 11 tomotan argitaratuak, *Cancionero Popular Vasco* izenburupean. Hauetatik 200 aukeratuta, ahots eta pianorako harmonizatuak argitaratu zituen *Cancionero Selecto* izenarekin. Euskal Herri osoan bilduak ziren argitaratu zituenak eta argitaragabe Euskaltzaindiaren artxiboan gordetzen direnak. Ez da lan gutxi hamar urte hauetan egin zuena.

6. Berriz euskarari lotua: Euskaltzaindia

Bizkaiko Diputazioaren Buru zen Adolfo Gabriel Urkixok prestatu zituen 1906an *Akademiaren Arauak*, baina ez zen ondoriorik gertatu. Azkue bera hasiko da 1909an problema honetaz arduratzen: Espainiera-Euskara Hiztegia prestatzeko eta hizkuntzaren ortografia arazoak bideratzeko beharrezkoa iruditzen zitzaion Akademia bat sortzeaz kezkatuta dabil. Baina banako ahaleginak ez du askorik balio eta ez da ezer lortzen 1918.eko urtarrilaren 25ean Bizkaiko Diputazioak beste hegoaldeko hiru Diputazioei *Euskararen*

Akademia bat sor dezaten proposatu arte. Oñatin 1918an antolatzen den Eusko Ikaskuntzaren Lehen Batzarrean aurkeztutako Arautegia onartzen da, gero lau Diputazioek 1919an berresten dutena, Bilbon *Euskaltzaindiaren* egoitza kokatzea erabakiz. Lehen euskaltzainak izango dira: bi bizkaitar, Azkue eta Urkixo, gipuzkoar bat, Eleizalde, eta nafar bat, Campion.

Sekulako lana burutzen du Azkuek Euskaltzaindian, zeinen buru izango den 1951ean hil arte. Hizkuntzaz benetako ikerketak egiteko hainbat bidaia egiten ditu atzerrietara (Frantzia, Alemania, Suiza, Ingalaterra) agiri garrantzitsuak gordetzen diren tokietara. Parisko Elkarte Linguistikoaren kide izendatzen dute (1905), eta gero Errusiako Zientzia Akademiaren kidea (1922) eta Espainiako Erret Akademiaren kidea (1927) non hurrengo urtean irakurtzen duen sarrera hitzaldia: “Algunos rasgos característicos del vascuence comparados con los de otras antiguas lenguas”. Bidaia, harreman eta ikerketak erakusten digute zientzia arazoetan heldua dela gure Azkue. Beste idazlan askoren artean (ikus Jon Bilbaoren Eusko Bibliographia), eta euskararen arautze eta batuaren aldeko lanak argitaratzen ditu: *Morfología Vasca* (1923-1925) eta *Gipuzkera osotua* (1935). *Euskalerrriaren Yakintza* liburua prestatzeari ekingo dio hurrengo urteetan, lau tomatan Espasa Calpek argitaratua.

Bilbon hil zen Azkue 1951.eko azaroaren 9an, 87 urte zituela. Edozeinek buru zurituko luke musika, folklore edo hizkuntzalaritza arloetan honek egingdako lan bakar batekin. Gure kulturaren alde, eta bereziki euskararen alde egin zituen lanak erakusten digutenez, oso zaila izango da beste halako pertsona bat bersortzea. Neurri handi baten Humboldtten profezia eta Unamuno eta beste batzuen erasoak ezabatuak gelditu ziren: euskara bizi da eta bizirik iraungo du euskaldunok nahi dugun heinean. Azkue hil eta hamazazpi urtera antolatu zuen Euskaltzaindiak Arantzazuko Biltzarra, non jarri ziren euskara batuaren oinarriak. Han zegoen bizirik eta bultzatzaile Azkueren espiritua eta gogoa.

BIBLIOGRAFIA *

AITZOL (Jose Ariztimuño)

La muerte del euskera o Profetas de mal agüero

Donostia, *El Día*, 1931

AQUESOLO, Lino

“Dos cartas autobiográficas de Resurrección María Azkue”

BRSBAP, 1965, I, 50-63

ARANA MARTIJA, Jose Antonio

Resurrección María de Azkue

Bilbao, Caja de Ahorros Vizcaina, “Temas Vizcainos” 1983, nº 103-104

---

* Azkueri buruz idatzitako bibliografia hautatua, nik erabili dudana, eta Unamunorekin erkatzeko irakurri ditudanak bakarrik ematen ditut Bibliografica honetan.

- ARANA MARTIJA, Jose Antonio
“Euskal katedraren lehiaketa eta eragina”
Euskera, 1988, 2, 361-389
- ARANA MARTIJA, Jose Antonio
“Truebaren mendeurrena”
Euskera, 1990, 1, 69-73
- ARANA MARTIJA, Jose Antonio
“Euskalzale aldizkariaren mendeurrena”
Euskera, 1997, 1-2, 375-379
- ARANZADI, Estanislao
Reconstitución del pueblo euskalduna en la reconstitución de la lengua
Bilbao, Jose Astuy, 1902
- BILBAO, Jon
“Tres cartas de Unamuno (a E. Arriaga) sobre el habla de Bilbao y los ‘make-
tos’ de Vizcaya”
BIAEV, 1955, Abril-Junio, 65-79
- BIZKAIKO FORU ALDUNDIA. ARXIBATEGIA.
katedraren espedientea. *Karpetak*: 1037, 1070/33, 1079
- CAMPION, Arturo
Discursos políticos y literarios
Pamplona, Imp. Erice y García, 1907
- CARO BAROJA, Julio
“Azkue folklorista”
In *Resurrección Maria de Azkue, lexicógrafo, folklorista, gramático*.
Bilbao, Junta de Cultura de Vizcaya, 1966, 39-56
- ECHEGARAY, Carmelo
“Don Resurrección Maria de Azkue. Semblanza”
EEA, 1913, III, 463 ss.
- EREÑO ALTUNA, Jose Antonio
“Remitidos polémicos. A propósito de la conferencia de Unamuno en El Sitio,
el año 1886, ‘Orígenes de la Raza Vasca’”
Letras de Deusto, 1994, Octubre-Diciembre, nº 65, 89-146
- EREÑO ALTUNA, Jose Antonio
de Unamuno. Crítica del problema sobre el origen y prehistoria de la Raza
Vasca. Estudio introductorio, edición y notas de Bilbao, De. Beitia, 1997
- ERKIAGA, Eusebio
“R.M. Azkue aundiari omena Bilbaon”
Egan, 1957, 62-66

FAGOAGA, Isidoro

Unamuno a orillas del Bidasoa y otros ensayos

San Sebastián, De. Auñamendi, "Colección Auñamendi" n° 39, 1964

GARCIA DE DIEGO, Vicente

"D. Resurrección María de Azkue"

Boletín de la Academia Española, 1951, XXXI, 361-368

GRANJA PASCUAL, Jose Javier

"¿Por qué perdió Unamuno la Cátedra de Euskera en 1888?"

Salamanca, *Cuadernos de la Cátedra Miguel de Unamuno*, 1994, 337-345.

IÑURRITZA (Salbatore Mitxelena)

Unamuno ta abendatz

Bayonne, Imp. Darracq, 1956

IRIGOIEN, Alfonso

"Azkue, Arana Goiri eta Unamuno"

Euskera 1988, 2, 391-401

KRUTWIG SAGREDO, Federico

Bilbao de los años cuarenta, en torno a Blas de Otero y Resurrección Mª de Azkue.

Bilbao, 1991

MAÑARICUA, Andrés Eliseo

"Azkue sacerdote"

Euskera, 1957, 43-54

MICHELENA, Luis

"Azkue lexicógrafo"

In *Don Resurrección María de Azkue lexicógrafo, folklorista, gramático*

Bilbao, Junta de Cultura de Vizcaya, 1960, 13-37

La obra de D. Resurrección María de Azkue. Edición recuerdo de la velada necrológica celebrada el 4 de enero de 1952 para honrar la memoria del virtuoso sacerdote e ilustre vascófilo.

Bilbao, Imp. Provincial, 1952

OLAIZOLA, Jose Maria

"Azkue músico"

Euskera, 1957, 33-42

PEREZ, Dionisio

Don Miguel de Unamuno, Ensayo acerca de su iconografía y relación con las Bellas Artes

San Sebastián, Artes Gráficas Azar, 1964

SALCEDO, Emilio

Vida de Don Miguel (Unamuno, un hombre en lucha con su leyenda)

Salamanca, Anthema De. 1998 (2ª edición)

TORREALDAI, Joan Mari

La censura de Franco y los escritores vascos del 98

Donostia, Ttartalo, 1998

TORREALDAI, Joan Mari

El libro negro del euskara

Donostia, Ttartalo, 1998

TOVAR, Antonio

“Azkue gramático”

In *Don Resurrección Maria de Azkue, lexicógrafo, folklorista, gramático*

Bilbao, Junta de Cultura de Vizcaya, 1960, 57-80

TOVAR, Antonio

Mitología e ideología sobre la lengua vasca. Historia de los estudios sobre ella.

Madrid, Alianza De. 1980.

UGALDE, Martin

Unamuno y el vascuence. Contra-Ensayo

Buenos Aires, De. Ekin, n° 63, 1966

UNAMUNO, Miguel de

Obras completas. Tomo VI: La Raza y la Lengua

Madrid, Afrodisio Aguado, 1958

UNAMUNO, Miguel de

“Villancicos. A mi amigo Bartolo de Ercilla”

Euzko Deya, Paris, 1934.8.15 (Arretegibelek idatzitako “Unamuno euskaldun”
artikuluan)

Santiago Onaindia: *Milla euskal olerki eder*, “Gabon kanta” izenburupean.

UNAMUNO, Miguel de

“Agur Arbola bedeinkatube”

EE, 1888, 299-300.- *Gernika*, 1950, n° 11, 13.- *Obras Completas*, Madrid, 1958,
VI, 207-208.

URQUIJO, Julio

“Miguel de Unamuno. Ensayos 1916”

RIEV, XI, 1918, 72-74

VILLABASO, Camilo de

“Movimientos intelectual vascongado. La fiesta de propaganda del Folk-lore
vasco-navarro”

Revista de Vizcaya, 1886, n°11, Abril, 405-412

ZUAZO ZELAIETA, Koldo

*Euskararen batasuna. La unificación de la Lengua Vasca. L'unification de la
Langue Basque.*

Bilbo, Euskaltzaindia, Iker-5, 1988

EUSKALTZAINDIAREN Azkue Bibliotekako Artxiboa